

נחמה ליבוביץ' (ירושלים) / להוראת התנ"ך בכיתות גבוהות

א. ארבעים ושמונה דברים מגו חכמים (בברייתא קנין תורה), שבהם נקנית התורה, אחד מהם הוא "שמיעת האזן". רק אחד בין ארבעים ושמונה, ואעפ"כ נוהגים להעמיד את כל לימוד התורה עליו. נוטים לחשוב שבדברי תורה נקנים בשמיעה בלבד, בשמיעת התלמיד את דברי המורה העומד עליו ודורש לפניו. ואין הדבר פשוט וקל כל כך. "מה טוב היה אילו היתה החכמה נזלת מן המלא אל הריקן כשהם פוגעים זה בזה, כאותם המים כספל שהם נוזלים מן המלא אל הריק, על פי פתיל של צמר". (מדברי סוקראטס במשתה לאפלטון). מה טוב היה אילו! אבל אינו כן, ולכן יש למצוא עוד דרכים אחרות. בעשרות השנים האחרונות עמדו פידאגוגים בארצות שונות, חקרו ומצאו, שקשה על הצעיר, על הילד — ובוזה כל הגילים דומים, — הלימוד מתוך שמיעה, מתוך פאסיביות, מתוך שב ואל תעשה, מתוך קליטה בלבד, הוא משתוקק לפעולה, לאימוץ כוחותיו, להתגברות על קשיים, להיאבק עם החומר הנלמד עד כי יוכל לו.

הפאסיביות במשך השיעור מרפה את שריריו, מחלישה את כוחותיו הרוחניים שאין להם הזדמנות לפעולה, מוסכת עליו רוח שינה, קמו ודרשו עבודה עצמית, של התלמיד במקום עבודת המורה, שיחה ודיון ושאלות מצד התלמידים במקום הרצאת המורה ושתיקת התלמידים.

יש בין הפידאגוגים המעמידים את כל עיקר ההבדל בין ביה"ס הישן לחדש על הניגוד: פאסיביות התלמידים או — פעילות התלמידים היום. והגרמנים הרבו לדבר על: „Die Erarbeitung des stoffes durch den Schüler“ ואנו — ידוע לנו כבר מקדמת דנא „אף חכמתי עמדה לי — כל תורה שלמדתי באף (=ביגיעה, בטורה) נתיקמה בזקנותי“ (מ"ר).

ואם בא המורה ומושיט תלמודו לתלמידיו בקנה, בלא יגיעה וטרחה מצדם, הרי לא ייקלטו הדברים, ואם ייקלטו — מיד ייפלטו. והתלמידים ישתעממו והלימוד לא יקח את לבם, ואם יש מי שחושב, שהתלהבות המורה בדרשו, בהסבירו, בנתחו ובבארו דברי תורה, ואש הקודש ואהבת התורה אשר תבער בו, הם יספיקו למנוע את תלמידיו מהירדם בשעת השיעור — תבוא גמרא מפורשת ותטפח על פניו: „ר"ע היה יושב ודורש והיה העולם מתנמנם...“

נשאלת השאלה: לימוד התנ"ך, אשר הוא בחלקו לימוד טקסט סיפורי, פשוט מצדו הלשוני, שאינו טעון ביאור מרובה, ובחלקו לימוד טקסט קשה ומסובך מצדו הלשוני, הדורש פירושים וביאורים — היכן בו מקום לעבודת התלמיד, לאימוץ כוחותיו, ומה הדרך להגיע אליהם? על שאלה זו רבות התשובות, וכמעט כל ספר וכל פרק בתנ"ך, ולעתים אף כל פסוק — דרך אחרת בלימודו, הזדמנות אחרת לפעילות התלמיד גלומה בו, ועל אחת הדרכים האלה — ואף היא מתוך ארבעים ושמונה הדברים הנזכרים — ידובר כאן: „בפלפול תלמידים“.

ב. פסוקים הרבה יש בתנ"ך שנחלקו המפרשים בפירושים, זה אומר בכה וזה אומר בכה. המורה המתכונן לשיעורו קורא בדבריהם, שוקלם זה לעומת זה. חודר לטעמו ונימוקו של כל אחד. יש ונראים לו דברי פלוני מדברי חברו והוא בא לידי הכרע, ויש, ויראה מעלות וחסרונות בדברי כל אחד מהם, ולא יבוא לידי הכרע — כיצד יבאר את הפסוק לתלמידיו? היבוא לפניהם את הפירוש שבחר בו לפי הכרעתו האישית, הסוביקטיבית, ויכפה את דעתו על תלמידיו שיקבלוה כאילו היא הדעה היחידה, האמת המוחלטת בפירוש הפסוק? ומה יעשה במקום ששני הפירושים יש להם על מה שיסמכו ואין יודע לבחור ביניהם?

והנה לפנינו הדרך להפעלת התלמידים: יגיד את שתי הדעות לתלמידים, ויתחילו הם לברר, לשקול, לנמק, יבואו לידי ויכוח ויתלבנו הדברים. הזגזג אודיג, הפידאגוג הגרמני, מיעץ למורים לתת כשיעורים הזדמנות ליצירת "מפלגות" בכיתה ביחס לענין הנלמד. על ידי כך שאלה יחייבו ואלה יוכו; אלה ואלה ינמקו את דבריהם וישתדלו לבסס את השקפתם, ע"י כך מתברר הענין מכל צדדיו וגם נחקק בזכרון הלומד.

יאמרו: יצר המפלגתיות והווכחנות יטופח על ידי כך, וכבר בלאו הכי מושל הוא בנו להוותנו. אדרבא, היא הנותנת: מכיון שבין כך כבר ישנו ולא נצליח לבערו מן העולם ומלב הנער, מכיון שכבר פגע בתלמידיו, מנוול זה, — נמשכנו לבית המדרש, נזקקנו ונצרפנו שם. ודרך פידאגוגית ישנה נושנה היא זו: "מי שנולד במזל מאדים יתא מקיז דם או טבח או מוהל". אוהבי ויכוחים תלמידיו — ניתן להם להתווכח אף בדברי תורה, ילמדו על ידי כך להתווכח בטעם, בהנמקה, בהתרחקות מסברות הכרס, בשמיעת דברי חבר מבלי להיכנס לדבריו, בענייה על ראשון ראשון, ונחשב עליהם את הלימוד על ידי הויכוח החביב עליהם.

ואולם העיקר: זהירות בבחירת המקומות. רק אותם הפסוקים יסכנו לדיון כזה, אשר באמת נשמעים הם לשני פנים, ואשר שתי הדעות, שני הפירושים, יש להם על מה שיסמכו, ודברים של טעם שניהם גם יחד.

דוגמה א': מלכים ב' ה, טו: "ויהי ממחרת ויקח המכבר ויטבל במים ויפרש על פניו וימת, וימלך חזקאל תחתיו". מי הנושא? בן הדד או חזקאל?

אברבנאל: "בן הדד טבל המכבר, והוא השמלה אשר עליו, במים ופרש אותו על עיניו, לפי שהיה מתלהב בחום הנכרי וחשב להשקיס הקדחת בזה, היא היתה סיבת מיתתו כזה. בצננו אותו נכנס הקדחת מלפנים ומיהר למות".

רד"ק: "ויהי (חזקאל) אומר לו כי לרפואה היה עושה לו הדבר ההוא, והוא

היה עושה לצננו ולהמיתו והנה מתחיל הויכוח. ומפי הנסיון למדתי שהמפלגה התומכת באברבנאל (שהיא גם דעת רש"י ורלב"ג), והיא מפלגת הרוב בכיתה טוענת לחיזוק דעתה: "מה לו לחזקאל לרצוח את בן הדד, כדי להגות אותו ממסילתו, והלא מאחר שכבר הובטחה לו המלוכה על ידי הנביא — והוא הלא מאמין בו — יוכל לחכות לה כלב בטוח". ומחוסר הכרתם את גפש האדם ותהומותיה — מפאת גילם

הצעיר — חושבים בעלי מפלגה זו את טענתם זו לטענה ניצחת. ואולם תמיד נמצא מי שהוא בכיתה שהוא מעמיק לראות והוא — בהגינו על הדעה המתנגדת, דעת רד"ק, — מסביר למתנגדיו, כי אין מדבריהם ראייה, כי אש תאוות השלטון אינה הולכת ודועכת בהתקרבה להשגת מטרתה, אלא להפך, ודוקא אחרי הבטחת הנביא לחזהאל „הראני ה' אותך למלך על ארם" גדלקה בו אש תאוות השררה ביתר שאת ולא יוכל עוד לחכות⁽¹⁾. ודוד הגמנע מפגוע בשאול ומקרב את ימי מלכותו ע"י כך — מלך צדיק היה ולא רבו כמותו. ושוב טוען מי שהוא ממפלגת האברבנאל, כי הלשון תוכיח היות הנושא בן הדד, כי נאמר בסוף הפסוק „וימלוך חזהאל תחתיו", משמע כי בתחילת הפסוק היה הנושא אחר — לא חזהאל, ושוב יטענו כנגדם אנשי הרד"ק, כי יש פסוקים רבים אשר יתחלף בהם הנושא פעם או פעמיים בתוך הפסוק — וכן הלאה, וכן הלאה.

והעיקר: אין גם ואין ישן בכיתה, אלא העיניים דולקות והאצבעות המצביעות מתרוממות, כל אחד מוסיף גופך משלו, כל אחד רוצה להוכיח את שלו בראיות מכריעות „והדברים מאירים ושמחים", וכמעט שאין, לך רגעים יפים מאלה בכיתה⁽²⁾.

דוגמה ב': שמואל א', טו, כו: „ויסב שמואל ללכת ויחזק בכנף מעילו ויקרע". ושוב מתעורר ויכוח: אם קרע שאול כנף מעילו של שמואל, כי רצה לעצור בו שלא ילך, או שמואל בעצמו קרע מעילו כדי שישימש סמל לקריעת המלוכה (ועי' רש"י ורד"ק). והתומכים בדעה הראשונה יביאו ראייה לדבריהם מתוך הסיטואציה כולה ומתוך מצב רוחו של שאול. והנוטים אחרי ההצעה השניה יביאו ראייה לדבריהם מאחיה השילוני, הקורע את שמלתו לאות לקריעת המלוכה, ומירמיהו המשבר הבקבוק — סמל למפלת העיר.

שתי דוגמאות אלה מתוך נביאים ראשונים מתאימות לדעתי לבית ספר תיכוני בשעה שנלמדים נביאים ראשונים בפעם השניה לשם חזרה. בב"ס עממי בכיתות בינוניות יש כמובן להמעיט בכגון אלה, כי אין לתלמידים עוד הבנה וקנה מידה מה לקרב ומה לרחק. לעומת זה הייתי מציעה להרבות בדרך זו בלימוד התנ"ך בעלית הנוער ולבני הנוער בחו"ל, דהיינו במקום שאין העברית שפת האם או השפה המדוברת. כאן נמצאים אנו במצב מיתודי מיוחד: מצד אחד — ראוי היה נער זה מפאת גילו והתפתחותו הרוחנית ללמוד נביאים

(1) את מרוץ התאוה לקראת מטרתה ודוקא אחרי הידיעה הבטוחה שהמטרה תושג — גם בלא הריצות והשתדלות מצד האדם — מתאר לכל זעזעויו ומוראותיו שקספיר ב-Macbeth
 (2) אמרתי „כמעט", מפני שיש רגעים מסוג אחר לגמרי, רגעים של התעמקות שקטה, של עיון דומם, בשעה שכל אחד מתכופף מתוך הרהורים על גבי ספרו ומתיחד עם הכתוב — ויש יופי מיוחד לרגעים אלה. ושוב יש רגעים — ואסור להרבות בהם — שיש קשב מרוכז לדבריה המורה, השופך את נפשו בדבריו לפני הכיתה, ואין מתווכחים ואין מתדיינים, אלא מקשיבים לדבריו — ויש התרוממות הרוח ברגעים כאלה, אך כאן רק על צד אחד ועל דרך אחת חפצתי לעמוד.

אחרונים או כתובים. מצד אחר מכריחה אותנו ידיעתו הדלה בשפה העברית ללמד דוקא נביאים ראשונים ה"קלים". ולכן יש לדעתי ללמד ספרים אלה בהעמקה רבה, בשים לב להתפתחותם ולהבנתם, ולא להסתפק בהבנה שטחית לשונית גרידא. ומתוך נסיוני ראיתי שבדרך המתוארת לעיל מתעוררת ביניהם התענינות רבה. ואם גם לא יוכלו בדיונים כאלה — מהעדר בקיאות — להביא ראיותיהם ממקראות דומים או מתנגדים ולתמוך דבריהם על ידי "חברים", שמצאו בספרי תנ"ך אחרים, הנה במה שנוגע להבנה "מקומית", אין הם נופלים מתלמידים ארצישראלים, ובוויכוח על שני פירושים יפה כוחם לחדור לנפשות הפועלות בפרק, לכוחות המגיעים אותן, לרעיון הפרק ולרוחו.

אוסף עוד דוגמאות מן התורה:

דוגמה ג': בראשית מד, כב: ועזב את אביו ואת.

מי?

לפי רש"י ורמב"ן: הבן. לפי ראב"ע (ע"פ גרסת הרמב"ן) וספורנו: האב. ויש צורך לרדת לדעת שני הפירושים ולנמק את זה ואת זה. — וכמה התעוררות בכיתה גורמת:

דוגמה ד': מחלוקת רש"י ורמב"ן על בראשית מו, כט:

"ויאסר יוסף מרכבתו ויעל לקראת ישראל אביו גשנה. וירא אליו ויפל על צוארו ויכך על צוארו עוד".

רש"י: יוסף נראה אל אביו. ויפל על צוארו... אבל יעקב לא נפל על צוארי יוסף ולא נשקו, ואמרו רבותינו שהיה קורא את שמע.

רמב"ן: ולא ידעתי סעם בוירא אליו, כי בידוע שנתראו כאשר נפל על צוארו. ועוד כי איננו דרך כבוד שיסול יוסף על צוארי אביו אבל שישתחוה לו או שינשק ידיו... והנכון בעיני כי כבר היו עיני ישראל כבדים קצת מזקן, או שבא יוסף במרכבת המשנה ועל פניו המצנפת כדרך מלכי מצרים ולא היה ניכר לאביו... לפיכך הזכיר הכתוב כי כאשר נתראה אל אביו שהביט בו והכירו נפל אביו על צוארו וככה עליו... ודבר ידוע הוא, מי דמעתו מצויה, אם האב הזקן המוצא את בנו חי לאחר היאוש והאבל או הבן הבחור המולך?

כאן מתחלקת הכיתה מיד לשניים. בעלי הדקדוק, בעלי ההגיון הקר נוטים כאן אחרי רש"י וטוענים, שאם אין הכרח, אין לשנות את הנושא באמצע הפסוק. יוסף הוא הנושא מתחילת הפסוק ועד סופו.

כל בעלי הרגש נוטים אחרי דברי הרמב"ן הלכביים בפשטותם ובחמימותם. ג. ואולם בכל הדוגמאות שהבאתי היתה התועלת בהבאת שתי הדעות: עצם הויכוח עליהן, ההתעוררות בכיתה. עבודת התלמידים והתעניינותם, ואולם ה"נפקא מינה" להבנת הפרק כולו הוא קטן, כי ההבדל הוא רק לגבי מקום זה, ולגבי הפרק כולו אין שינוי בין אם נפרש כך או אחרת.

אך ישנם חלוקים במפרשים לפסוק אחד, אשר בהם יתגלו הבדלים עמוקים לגבי תפישת עניינים גדולים. לפעמים כל הענין הנידון משתנה בשינוי פירוש מלה, ולפעמים יתנגשו על שטחו הצר של פסוק אחד שתי דעות, שתי תפישות

על ישראל ותורתו, על גויים ואלהיו. והמחלוקת הפרשנית הולכת ומעמיקה עד כדי חילוקי דעות בהשקפת עולם.

דוגמה ה': ישעיה ה. יב: "ואת פעל ה' לא יביטו ומעשי ידיו לא ראו".
ד"ק: ויש לפרש את פעל ה'. ומעשה ידיו -- חכמת הכוכבים, כי ממנו יגיע האדם לכבוד הבורא כמו שאמר במזמור מה אדיר שמך בכל הארץ, אמר כי אראה שמיר מעשה אצבעותיך, ואמר השמים מספרים כבוד אל, ר"ל כל העומד על סוד בריאתם יודע כבוד האל ואמר הנביא: שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה...

ש"ל: לא יתנו לבם למה שהאל עתיד להביא עליהם על חטאתם. משפטי ה' להציל ולהעניש בני אדם נקראים "פעל ה'", "מעשה ידיו", כמו שמצאנו במפלת בבל "באו ונספרה בציון את מעשה ה'" (ירמיה נא, י); "ומעשי ידיו אמת ומשפט" (תהלים קיא, ז); "כי שמחתי ה' בפעלך במעשי ידך ארנן" (תהלים צב, ה), וסוף העניין: "בפרח רשעים כמו עשב... להשמדם עדי עד".

המחלקת היא כאן בעצם אם יש ללמד את גדולת ה' מתוך ההסתכלות בטבע ונפלאותיו ולהם יכון הפסוק (דעת רד"ק), או מתוך התבוננות בקורות חיי צמים ויחידים, עליותיהם וירידותיהם ויד ה' המתגלית בם (דעת שד"ל).

דוגמה ו': שמות יג, ח': "בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים".

ראב"ע: אמר ר' מרינוס פ"י בעבור זה היה ראוי להיותו הפוך: זה בעבור שעשה ה' לי, והביא רבים כמוהו לדעתו; ולפי דעתי אין אחד מהם נכון, כי אין נהפוך דברי אלהים חיים? וטעם הפסוק הפך מחשבתו. כי אין אנו אוכלים מצות בעבור זה. רק פ"י "בעבור זה" בעבור זאת העבודה, שהיא אכילת מצה ולא יאכל חמץ, שהיא תחלת המצוות שצוה לנו ה', עשה לנו ה' אותות עד שהוציאנו ממצרים, והטעם: לא הוציאנו ממצרים רק לעבדו... וכתוב: "אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים".

רש"י: בעבור שאקיים מצותיו... עשה ה' לי... (יסכים עם דעת ראב"ע)

רמב"ן: בעבור זה שעשה ה' לי, אני עובד את העבודה הזאת (יסכים עם דעת ר' מרינוס).

והנה בשני פירושים אלה של ר' מרינוס ושל ר' אברהם, בשאלה אם הכוונה היא ל"בעבור זה" או ל"זה בעבור" — גלומה השאלה אם התורה והמצוות אינן אלא אמצעי לתיקון ישראל וחינוכו, או כי כל קורותינו, יציאת מצרים, גאולת ישראל והיותו לעם אינן אלא אמצעי למטרה העליונה — הגשמת התורה. — והנה אין הכוונה שהתלמידים בדיוגם יכריעו בין שתי דעות אלה, איוו מהן עדיפה, אלא שיבינו כל אחת, ימצאו לה סמוכין בדברי תורה ודברי חכמים, יכירו שורשי כל אחת מהן ולהיכן נופה נוטה.

נוכחנו לדעת שאין הערך שבלימוד שני הפירושים רק בהתעוררות התלמידים, בזה שאנו מביאים אותם לידי ויכוח ודיון, אלא יש כאן משום הרחבת אופקם בכלל, משום הכנסתם אגב לימוד פסוק אחד לתוך עולם של אמונות ודעות.

ד. ומכאן נעבור לסוג השלישי והוא האחרון:

יש אשר לא בפירוש מלה או פסוק נחלקו המפרשים אלא בחפישת הפרק כולה על כוונתו העקרית ועל פרטיו. ורבה התועלת להראות לתלמידים חלוקי דעות אשר כאלה, ותבאנה הדוגמאות ותדברנה בעדן.

דוגמה ז': שמואל א' פרק כ"ח: ענין בעלת האוב.

1. ר' שמואל בן חפני גאון: כלם נשתח כוונתו כי מעשה האוב הטוב והתור ודברי כזב והתול... אבל יש מהם אימרים כי לא דיבר שמואל עם שאול וחס ושלום לא עלה שמואל מקברו, ולא דיבר, אבל האשה עשתה הכל ברמאות, כי מיד הכירה כי שאול הוא, אך להראות לו כי מצד החכמה הכירה ומצאה דבר זה אמרה: "למה רימיתני ואתה שאול?" ודרן בעלת אוב להביא אדם שמדבר מתוך מחבואו בלשון נמוך, וכאשר בא שאול לדרוש מאתה וראתה אותו נכהל וידעה כי למחר יהיה יוצא למלחמה וכל ישראל היו בסחד גדול וידעה מה שעשה שאול, שהרג כהני ה', שמה בפני המגיד הדברים הנאמרים בפרשה. ומה שאמר "ויאמר שמואל אל שאול" על מחשבת שאול, כי היה חושב, כי שמואל היה המדבר אליו. ומה שאמר "ולא עשית הרון אפו בעמלק" — ידוע היה דבר זה, כי מאותה שעה אמר לו שמואל: "וימאסן מהיות מלך". ומה שאמר "לרעך לדוד", ידוע היה בכל ישראל, כי דוד גמשה למלך. ומה שאמר "מחר אתה ובניך עמי" — מדרך סברא אמרה זה.

2. רב סעדיה ורב האי גאון: אמת כי רחוק הוא שתדע האשה העתידות וכן שתחיה היא את המת כהכמת האוב, אך הבורא יתברך החיה את שמואל כדי לספר לשאול את כל הקורות העתידות לבא עליו, והיא האשה לא ידעה בכל אלה ונבהלה כמו שנא' "ותזעק בקול גדול". ואשר אמרה האשה "את מי אעלה לך" — דברי התולים הם, כי דעתה היה לעשות כמנהגה. (דברי הגאונים מובאים ברד"ק המשיג עליהם, וע' שם).

3. רלב"ג: ...על דרך האמת לא הועלה ממנו ולא הגיע ממנו דבור לשאול, אבל היה לו כלו פעל מפעולות הדמיון... כי שאול היה לו כח מה נבואי כאמרו "הגם שאול נביאים", והנה עם התעוררות דמיונו מזה הפעל ומה שהתאמת לו מדברי שמואל בחייו, שנתבאר לו מהם שה' ית' קרע הממלכה ממנו ונתנה לדוד כמו שאמר שאול לדוד: "ידעתי כי מלך תמלוך", ונתבאר לו בחוש היות היות עם דוד והיותו סר ממנו, הגיעו מזאת הפעולה כל אלה הדברים הנזכרים.

אחרי קריאת שלשת הפירושים, על התלמידים לעבור על הפרק כמה פעמים ולבדקו לאור כל אחד מהם. ויש לפרש פרטי הפרק ופסקיו אליבא דכל אחד. כאן יתגלו חולשותיו של כל פירוש ומעלותיו. זה אשר יעלו התלמידים בבדיקתם:

לפי פירוש 1 ו-3 קשה לשון הכתוב "ויאמר שמואל אל שאול". אם כי תירוצו ר' שמואל בן חפני הוא מספיק. לפי פרוש 1 קשה בכל זאת נבואת העתיד המתקיימת במלואה וקשה הטון הרציני והאמיתי שבדבריו של שמואל, ודוקא אלה מתפרשים יפה על פי תפישת הרלב"ג. ועוד ימצאו התלמידים סעד לפירוש הרלב"ג בפסוק כ': "גם כח לא היה בו, כי לא אכל לחם כל היום וכל הלילה". כי מצבו זה עוד

העכיר את רוחו וחזק את השפעת כוחהדמיון עליו. וכן ימצאו סעד לפירוש 3 בפרקים הקודמים בחיאורי הרוח הרעה אשר בעתתהו. לפי פרוש 2 קשה עצם הנס, וכי מה ראה הקב"ה להתגלות לשאול בבית בעלת האוב, והלא דבר זה עלול להטעות ולחזק את האמונה בה ובפעולותיה.

„הפשטנים הגמורים“ בכיתה. אלה האוהבים לראות את עולמם ברור ושקוף, שטוף אור כשמש בצהרים מבלי שיעיבו עננים את בהירותם או יבהילום צללים — שמחים לקראת פירושו של ר' שמואל בן חפני גאון. לא נעם להם פרק זה בתנ"ך, ענין קשה להולמו, עכשו נתחוויר להם הכל, כל הענין אינו אלא מעשה רמאות — ושלום עליך נפשי.

„הפסיכולוגים“ שבכיתה, קופצים על הרלב"ג. הן לדעתו היה כל הענין „אוטווגסטיה“ — פירוש זה בא כשמן בעצמותיהם.

יש תמיד בכל כיתה אחדים, „הוגי דעות“ שבכיתה, או בעלי הרגש הדתי העמוק, והם המקבלים, אם גם בזהירות ובחששנות, את דברי רב סעדיה ורב האי. וקרה לי פעם (בכיתה ג' של בית המדרש למורות מזרחי) שעל התקפת „אנשי רב שמואל בן חפני“ על תומכי דעת רב סעדיה: „הייתכן שישתמש הקב"ה לנבואתו בכלים עכורים כבעלת אוב, והן היה יכול לענות לו באורים?“ ענתה אחת מתוך כובד ראש: „ואולי... ואולי היה דוקא בזה ענשו של שאול, שלא היה ראוי לשמוע דברי הנבואה בדרך הטהורה של האורים אשר הרג את נושאייהם, ונענה דוקא במקום מזהם, בבית בעלת האוב“.

ה. וכמה מעלות טובות לדרך לימוד זו:

מלבד מה שהיא מביאה את התלמידים לידי ויכוח, להתעוררות, להתעניינות, ומלבד מה שבדיקת הפרק לאור כל פירוש מכריחם לעבור על הפרק כמה פעמים ומרגילתם לעיון והתעמקות, ומרתיקתם מקריאה שטחית ומהירה — הגה עוד מעלה טובה בה: על ידי ההתקשרות של כל אחד מן התלמידים לפי אופיו, נטיותיו ומהלך רוחו לאחד מן הפירושים וביכורו על פני האחרים, על ידי ההשתדלות המרובה להוכיח לחבריו כי רק „פירוש“ הוא הנכון, ורק על פיו מתבאר הפרק כל צרכו, ורק בתפישה זו, „תפישתו“ הוא, הפרק מתוקן ומקובל, על ידי כך נוצר יחס אישי בין הפרק ובין הלומד, הפרק כולו מתחבב על הלומד ונעשה „שלו“.

ואין ערוך להשגת מטרה זו — חיבוב דברי התורה על תלמידינו. ביחוד יש להציע דרך זו של הבאת דעות שונות לפני התלמידים באותם המקומות המפורסמים, שיש בהם מאותן השאלות הנצחיות אשר מימי היות לומדי תורה ונביאים בישראל לא פסקו מלשאול עליהם, מהם פסוקים שאומות העולם מונין את ישראל בהם כגון (שמות ג'), „ושאלה אשה משכנתה...“; מהם שהיצר הרע משיב עליהם כגון (שמ' כ') „פוקד עון אבות על בנים“; מהם שכבר שנו לתלמי המלך כגון (דב' ד, יט) „אשר חלק ה' אלוהיך אותם לכל העמים“, ומהם כאלה „הנראין כסותרין עיקר זה (של הבחירה החפשית) ונכשלים בהם רוב בני אדם ויעלה על דעתן מהן שהקבה"ו גוזר על האדם לעשות רעה

או טובה ושאינן לבו של אדם מסור לו להטותו לכל אשר ירצה" (רמב"ם הלי תשובה ו'). כגון (שמ' ד, כא) "ואני אחזק את לבו, וכגון "כי הקשה ה' אלוקיך את רוחו" הנאמר בסיחון (דב' ב, ל); ומהם כאלה שמשל עליהם בעל עקדת יצחק את דברי ר' יוחנן "הרי שלחן והרי בשר והרי סכין לפנינו ואין לנו פה לאכול" כגון בחטאו של משה במי מריבה, אשר לא נדע מהו.

ובמקומות כאלה כל כיתה שאינה שואלת עליהם ואינה מקשה, ואינה תובעת מן המורה הסבר ואינה מפסיקה את שטף הלימוד ב"היתכן?" סוער ונרגש, אלא עוברת עליהם בשתיקה — סימן רע לה. כי שתיקה זו אחת משתי אלה, סיבתה: או שהכיתה חוששת מפני המורה אשר לא לרצון לפניו שאלות מסוג זה מסיבות מובנות, או — וזה גרוע הרבה יותר — שכבר אבד אמנם לקבל תשובה מניחה את הדעת ואין כדאי לשאול, כמאמר אותו תלמיד העונה לשאלה: למה לא שאלת בדבר פלוני התמוה? "מה יש כאן לשאול, הרי הדברים בין כך ובין כך עתיקים ומבולבלים".

על המורה לעודד שאלות ממין זה ולהצטייד במבחר תשובות שניתנו בדורות שונים ע"י גדולי חכמינו ופרשנינו, וללכת כאן באותה דרך שהולך בה האברבנאל לרוב במקרים כאלה ובדומים להם באומרו: "ולפי שראיתי לחכמינו הקדושים הראשונים והאחרונים התקוטטו בזה, ראיתי להרחיב הדבור בהיתר הספק הזה והגני מודיעך הדעות אשר ראיתי בזה עד היום מחכמי המפרשים והמחברים והמעייין יבחר לעצמו מה שיאות לדעתו".

כי רק בהינתן תשובות שונות ואפילו מגוגדות יראה התלמיד וייווכח תחילה, שלא הוא הראשון המגלה את הקושיה, וששאלתו כבר נידונה במלוא היקפה לפניו. אין לך דבר פחות חינוכי מן הגערה בתלמיד השואל: "מה אתה מקשה קושיות?" ואין לך דבר מנותק ממסורת ישראל וזר לרוח לימוד התורה מן האנחה שנשמעת לפעמים מפי מורים זקנים על "הנער הזה המחציף פניו ומקשה קושיות בשעה שאבותינו היו לומדים תורה וקיבלו הכל בלי להקשות קושיות". ובורות גדולה היא זו, כי למן המדרשים הקדומים ועד לפרשנים בעלי פשט ובעלי דרש ראשונים ואחרונים, לא קם דור שלא כאב כאבם של אותם מקומות קשים ולא התלבט באותן שאלות שאותם שואלים תלמידינו ולא חתר לקראת פתרון. והתלמיד השואל שאינו מסתפק ברחיה בקש — גין הוא לא לאותו מין המקנת את חכמי התלמוד בשאלותיו, אלא לאותם חכמים עצמם השואלים ומשיבים; והוא נכדם הטוב של בעל עקדת יצחק ואברבנאל, של אור החיים והמלבים, אשר כולם לא הרפו ולא חדלו מלהקשות ולנסות נסיון אחר נסיון לתרץ.

והתלמיד המרדני שלנו, אשר העז פניו ושאל — בראותו את רשימת השמות הנכבדים של תנאים ואמוראים, של בעלי מדרש וגאונים, של פרשנים ושל פילוסופים העוסקים כולם כל אחד בשאלתו, — מרגיש שלא העמיד עצמו

על-ידי שאלתו מחוץ למחנה של נאמני לומדי התורה, אלא הוא עוסק במה שעסקו גם הם — בלימוד התורה³.

ואציגה בזה לדוגמה שאלה, המתעוררת תמיד בנוער הלומד נביאים ראשונים, ואתן שלש תשובות מבין כל אלה שמצאתי, על מנת שיחנם המורה לפני תלמידיו „והבוחר יבחר — וכל דרך איש ישר בעיניו“.

לשמואל א טו ויאמר שמואל: „איך אלך ושמע שאול והרגני ויאמר ה': עגלת בקר תקח בידך ואמרת לזה' באתי אחרי שהתלמידים יקשו את שאלתם בניסוח מגומגם או ברור, טוב לקרוא לטניהם את השאלה, בניסוחו של אחד הקדמונים מכל הטעמים האמורים לעיל, כגון:

אברה בנאל:

ואיך אמר שמואל כזאת והיה לו לבסח כחסי ה' כי לא תמו? ומשה ע"ה לא אמר, שהיה ירא מלכת לפני פרעה מן יהרגו; והאל ית' היה לו להוכיח את שמואל על זה, ואיך לא אמר לו: „אל תירא כי אתך אני, ונתתיך לעיר מבצר ולעמוד ברזל“ כמו שאמר לירמיהו ונתן לשמואל תחבולה: „עגלת בקר תקח בידך ואמרת...“ והוא היה באמת דבר בלתי מספיק?!

והנה מבחר קטן של תשובות:

1. יבמות ט"ה ע"ב:

— מותר לאדם לשנות בדבר השלום, שני (בר"ך ו') „אביך צוה לפני מותו כה תאמרו ליוסף אנא שא נא...“ ר' נתן אומר: מצוה! שנאמר „ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני ויאמר ה' עגלת בקר תקח בידך ואמרת...“ (ר"ש י': הקכה"ו צוה לשנות).

2. חובת הלבבות

שער הבטחון פרק ד: הממית את עצמו יוצא מעבודת האלוקים אל המרותו (מלשון מרי, „שמעו נא המורים“) בהכנסו אל סכות המות, על כן אתה מוצא שמואל אומר: „איך אלך ושמע שאול והרגני? ולא נחשב לו לחסרון בבטחונו על האלוקים, אך היתה תשובת האלוקים תשובה המורה כי זהירותו בזה משובחת ואמר לו: „עגלת בקר תקח...“ ואלו היה זה קצור בבטחון, היתה התשובה: „אני ממית ואחיה“ או הרומה לו, כמו שאמר למשה: „מי שם פה לאלם...“ ואם שמואל עם תום צדקתו לא הקל והכניס עצמו בסבה קטנה מסיבות הסכנה, אע"פ שהיה נכנס בה במצות בוראו שאמר לו: „מלא קרנך שמן ולך אשל ח"ך, כל שכן שיהיה זה מגונה לאדם אחר בלתי מצווה מאת ה'.

3) אוספי תשובות מזמנים שונים ניסיתי להביא באחדים מהגליונות לעיון בפרשת השבוע, כגון (שמות ט' ד') ל„ויחוק ה' את לב פרעה“ בגליון וארא תש"ד; (לשמות כ') „פוקד עון אבות על בנים“ בגליון יחרו תש"ו; ל„אשר חלק אלוקים לכל העמים“ בגליון ואתחנן תש"י; לחטאו של משה בחקת תש"ו, (לשמ"ג) „ושאלה אשה משכנתה“ בגליון בא תש"ס ועוד.

הקבה"ו אמר לו: אני אמרתי לך, שתלך בהצנע ואתה אמרת: „איך אלך ושמע שאול והרגני?“ עתה אני אומר לך, שתלך בפרהסיא ותקח עגלת בקר לעשות זבחי שלמים ביום. משחך אותו למלך. וזה שאמר לו: „וקראת לישי בזבחה“ אמר לו: לך בפרהסיא וגראה מי הורג אותך? ועל זה הדרך פרשו גם כן במדרש, ומה שאמר לו הקבה"ו למשה (שמות יז) „עבור לפני העם הנה"ו! לפי שאמר לו משה: „עוד מעט וסקלונני“, אמר לו הקבה"ו: עבור לפני העם וגראה מי סוקל אותך?!

תוך דיון ושיקול יתברר אז, שיש רואים בשלום ערך עליון בסולם הערכים מעל לערך האמת, ויש רואים בחיים ערך עליון מעל לשלום. הנמרת הדרישה של הנביא „והשלום והאמת אהבו“ תתברר באופן בולט. בגיל 14—15 בודאי נראית יותר מן הכל דעתו של רד"ק בהתחלטיות דרישתו לאומץ לב ולבטחון. על המורה לבחור בהתאם לגיל תלמידיו ולהלך רוחם אם יביא את שלש הדעות או רק שתיים מהן או יסתפק באחת בלבד, זו שזוהא מאמין בה.

ונוסיף עוד אי אלו הערות טכניות, איך יינתנו הפירושים לתלמידים? דרכים שונות לפנינו. במקום שעצם הקריאה בפירוש היא עבודה קשה וגם אין הספרים בידי התלמידים, על המורה להגיד את הפירושים לתלמידיו, — ולא בלשון המפרשים אלא בלשונו הוא המובנת לתלמידיו. ואם קצרים הם הפירושים והעניין מסובך, יכתוב את שני הפירושים על הלוח, בתוספת סימני הפסוק, — מה שמקל עליהם את הבנתם — ויהיו הפירושים במשך כל זמן הדיון לעיני התלמידים.

בבית המדרש למורות מזרחי בירושלים, בו אין קושי בקריאת מפרשים מתוך ספרים, אני נוהגת לאמר בשיעור הקודם מה הם המפרשים הנדרשים לנו לשיעור הבא ולסמן את הפסוקים, ויש להכינם בבית. ולפעמים נפתח את השיעור הבא מיד בדיון על הפסוק, ואין צורך לקרא את דברי המפרשים בכיתה, מאחר שכבר הוכנו בבית, ויש שתקראנה שתי תלמידות כל אחת פירוש אחד ואח"כ יתחיל הדיון.

ואם כוננתי שיתברר פרק שלם ואין הפירושים בידי כולם, נהגתי להעתיק בביתי את המקומות הנוגעים לענייני מתוך המפרשים (בהשמטת כל דבר צדדי) במספר אקסמפלרים כמחצית ממספר התלמידים בכיתה ולחלק להם את הגליונות בתחילת השיעור. מעלה גדולה לדרך זו על הגדת הפירוש בע"פ או הקראתו לפני הכיתה על ידי המורה, כי בדרך זו נמצאים הפירושים במשך כל הדיון לעיני כל התלמידים והם יכולים לעיין בהם בשעת הצורך, ולהשוות ביניהם כפעם בפעם, ולחזור ולהציץ בהם ואינם צריכים לסמוך על זכרונם. ולבסוף עוד תשובה למשיגים:

יש אשר יאמרו כי בדרך זו, דרך ויכוח התלמידים ובחירתם בפירוש מן הפירושים, לא נחנך ליחס הראוי למורינו ורבותינו מפרשי התנ"ך, גדולי עולם כרש"י ורמב"ן וחבדיהם, וכי לא מן הכבוד הוא שישבו בני 15 ובני 16 כסאות

למשפט עליהם ויקבלו דברי פלוני וידחו דברי אלמוני.

אך לי נראה, שאם ייעשה כל זה ברוח נכון, ברוח של התעמקות רצינית בדברי המפרשים — וכל הדרך הזאת כוונתה להרגיל את הלומד להתעמקות ועיון ולהרחיקו מן השטחיות והפויזות, — אין בזה משום פגיעה בכבודם או הקלת ראש לגבם.

ואדרבא, כבוד חכמים — לימוד והתעמקות בדבריהם, ורש"י שענותן היה עד כדי אמירת „לא ידעתי“, ודאי ניחא ליה, אם מתוך לימוד דבריו בעיון גם יגיעו לפעמים לידי כך שיבכרו את דברי נכדו הרשב"ם עליו, או יסכימו יותר לדברי הרמב"ן המשיג עליו.

ואם על ידי „זכות הבחירה“ הניתנת לתלמידים לגבי המפרשים יתחבבו דברי התנ"ך עליהם — מה שנראה לי ודאי — הרי אין לך כבוד חכמים גדול מזה שיהיו דברי תורה מתאהבים על התלמידים הודות להם.

והעיקר: שילמדו תורה מצדי צדדים, יחפשו בה, יבחרו בפירוש וידחו פירוש — ובלבד שיתעסקו בתורה מתוך אהבה.